

is — mégis fenntartotta egyes nemzetiségi kulturális intézményeit (például színjátszás, egyházi iskolai oktatás, egyház, könyvkiadás stb.); s ennek okát elsősorban nemcsak a békéscsabai szlovák lakosság nagy létszámában, hanem inkább a kiskörösítől jóval gazdagabb nyelvi-kulturális hagyományaiban s a szlovák kultúra egészével meglevő szorosabb kapcsolataiban kell keresnünk. Ez utóbbi Kiskörösön mindig is hiányzott.

GYŐRI-NAGY SÁNDOR

Interetnikum, interkultúra, természetes kétnyelvűség

A BRENNBERGBÁNYAI NÉMET NEMZETISÉGI KULTÚRÁRÓL

Az általam vizsgált több nyelvű nyugat-magyarországi határmenti sávban fekvő, ma mintegy 1500 lakosú Brennbergbánya (Győr-Sopron megye) történetét a település alapításától a XX. század elejéig a belső dinamikai tényezők határozták meg. Közülük is a legdöntőbb jelentőséget a *bányának* és a helyi *több generációs nagycsaládnak* kell tulajdonítanunk.

Az ország legelső szénbányájának, illetőleg a XVIII. század második felétől belőle kinövő bányásztelepülésnek német elnevezése nem véletlen. A szén megtalálója, első hasznosító bánfalvi, illetőleg soproni németek, ahogyan a későbbi bányabérlők is jobbra német anyanyelvű — gyakran osztrák — vállalkozók voltak.

Mivel Brennberg Magyarországnak egy akkora már évszázadok óta viszonylag összefüggően német ajkúak lakta régiójába esett¹, az sem véletlen, hogy a kezdeti külszíni fejtés, majd a meginduló mélyművelés munkásai szintén környékbeli németek voltak. A szénkitermelés bővülésével már nem volt elegendő a közeli német községek szegényebb rétegeiből (Kleinhäusler = kisházas, azaz szegényparaszt) verbuválható bányászlétszám. Egyre többen jöttek a szomszédos osztrák területekről, Alsó-Ausztriából, Stájerországból. Etnikai szempontból eddig még egységesnek volt mondható a település népessége, hiszen a Brenneret körülvevő nyugat-magyarországi német ajkú régió lakossága történetileg a szomszédos osztrák tömb magyar földre áthúzódó részének tekinthető.² Az etnikai képlet akkor kezd vegyesebbé válni, amikor a brennbergi bányánál már nemcsak a környékbeli németek, hanem a környező horvát és magyar falvak férfitalcosai is munkáért kopogtattak. Karintiából szlovének települnek be, északról szórványosan morvák, szlovákok és bajorok. A XIX. században Sziléziából lengyelek jönnek, s tömeges áttelepítés formájában csehek.

E rendkívül vegyes etnikai összetétel ellenére — amelyet vallási különbözőségek is keresztettek még — egészen a kívülről szított Volksbund-mozgalom kezdetéig, illetőleg az ettől elválaszthatatlan bécsi döntésekig zavartalan volt Brennbergben az etnikai (és felekezeti) béke. Ebben a fő érdem a bányát illeti, amely a munkástól nem származását, vagy felekezeti-ideológiai hovatartozását, hanem elsődlegesen bányász-képességeit, a kenyér- és szállásadó bányára iránti odaadását kérte számon, az előbbieket határozottan a magánügyek szférájába utalta. A munkaadó e praktikista alapállása rendkívül nyílt és toleráns légkört eredményezett,

amelyben mindenki emlékezhetett származására, s ha azt sorstársai is számon tartották, csak olyan ismertetőjelként tették, ahogyan faluközösségek tagjai egymás azonosításában különböző elkülönítő tulajdonságjegyekre támaszkodnak. A befogadásnak tehát az etnikai másság nem volt akadálya, ahogy a nyelvi másság megőrzésére, a saját anyanyelv átörökítésére való nyílt törekvés sem. S bár preferált etnikai csoport nem létezett, a minden szempontból gazdaságosságra törő bányauzemnél a csilléstől az aknázig bárki előtt nyitva álló bányászkarrier befutásához — s így nyilván a jobb megélhetéshez —, a többségi nyelv elsajátítása, mennél magasabb fokú ismerete elengedhetetlennek tűnt mindenki számára. A német azonban nem egyszerűen csak többségi nyelv volt, hanem a bányavezetés nyelve, s így egyben belső presztízisnyelv is, amelyet regionális presztízisnyelvi szerepe csak tovább erősített. A bányatörténet első két évszázadának *soknyelvűségét* ily módon magától értetődő *német irányú dinamika* jellemezte, amelyet a külső tényezők közül az 1907-es Apponyi-törvényig³ hatékonyan gyorsított még az iskolai oktatás németnyelvűsége is.

Bár a bánya kizárólagos település-fenntartó tényező volt, amely a lehetséges helyi életformákat egyeduralkodói érvénnyel határozta meg, s a köznapok életritmusától kezdve a kollektív létegybefoglaló rítusokig minden elképzelhető településfunkció motorjának is számított, a brennbergi „melting-pot” működését nehéz lenne megérteni pusztán ezen egyetlen — bár legfőbb — belső dinamikai tényező alapján.

A magánélet szférájában hozzája fogható olvasztótégely-szerepet játszott a *brennbergi nagycsalád*, amelyben gyakorta *dédek, nagyszülők, szülők és gyerekek* generációi tartoztak együvé. Ám míg a belső-magyarországi nagycsaládforma szinte kötelezően foglalta magába a generációk konkrét együttélésének premisszáját, addig ez Brennbergben már korábban is gyakorta jelentett külön bányászlakásokban való egymás mellett élést. A másik, ennél lényegesebb különbség az, hogy a magyar falusi nagycsaládtípus esetében az egy fedél alatt élés egyéb, igen szigorú kötések fennálltát is implikálta. A nagyszülő többnyire a család létezésének anyagi alapját, a földet is birtokolva szankcióképes családhatalmi erővel rendelkezett. Az ebből fakadó érdekrivalizáció a brennbergi nagycsaládból teljességgel hiányzott, hiszen a bányásznak a termelési eszközökhöz való viszonya az ipari munkáshoz állt közelebb.

Ennek több szempontból komoly jelentősége volt. Egyrészt a brennbergi család önmagán belül szolidárisabb, osztatlanabb egységet alkotott. Kohézióját tovább erősítette, hogy a bányászorba serdült gyermekek és szülők, de az ugyancsak bányászlakásban lakó nagyszülők és dédek is egyazon, gyűlölte szeretett bánya kiszolgáltatottai voltak.

A közösségi tudat alapszintjén funkcionáló nagycsalád egyszerre nevelte utódait a helyi értékrend csúcsát jelentő „jó bányász”-nak, azaz szakmája kiváló értőjének, s közössége tudatos tagjának. A kívülről Brennbergbe kerülőket így a munkahelyen egy máshol nehezen megélhető, nagy hatásfokú kollektivitásélmény fogadta, amely az ugyanezen irányba mutató, vele szervesen összefüggő nagycsaládi kollektivitástudat talapzatára épült.

Az itt megtelepedő, családot alapító bármely etnikumú újonc tehát egyszerre több szinten lett részese e szerves, egész életre szóló kollektivitásélménynek, amely a befogadásért, az azonosuláslehetőségért cserébe nem kérte a másság feladását, bár éppen ezáltal, nyelvi-kulturális funkcionálásának valóságát tekintve annál erőteljesebben egyöntetűsített.

E nagy intenzitású belső erők hatására alig több mint másfél évszázaddal a bányaművelés kezdete után, a magyart leszámítva, valamennyi helyi etnikai csoport a német többségbe olvadt. Ma az ő leszármazottaik is „Brennberger”-nek vagy „brennbergi”-nek mondják magukat. A külső szemlélő számára ez megkerülő fogalomnak tűnhet, ám az előbbieik értelmében véve nagyon is valós *sorsközösségi tudattalommal* töltött önminősítésről van szó. Alatta és fölötte tanulságos egymásba- és egymásraépültségben bomlanak ki a társfogalmak relációs jelentéstartományai. Ha elsődül a kiinduló „német vagy magyar” oppozíciós párt vesszük szemügyre, akkor a következőt kapjuk:

1. N É M E T	→ keletnémet, nyugatnémet, osztrák
↑	
2. M A G Y A R	→ brennbergi

Amint az a háttérfogalmakból egyértelműen kiderül, a „német” póluson itt az *etnikailag — állampolgárilag — nyelvileg — kulturálisan német* jelentés sűrűsödik, míg a vele szemben álló „magyar” elsősorban az etnikai vonatkozásoktól eltekintő *állampolgárilag magyar* brennbergiséget implikálja.

Hogy ez mennyire így van, megmutatja egy másik oppozíció, amelyen belül a „brennbergi” áll szemben a „magyar”-ral:

2. B R E N N B E R G I → brennbergi német, brennbergi magyar, cseh,
horvát, német ajkú

↑

M A G Y A R → alföldi, bevándorló, újak

A második oppozíció az *etnikaitól független, sorközösségleg érett brennbergit* határolja el a sorközösségtől földrajzi távolsága, egynyelvűsége vagy betagozódási hajlamának hiánya miatt nyelvileg-kulturálisan elkülönülő magyartól.

Végül pedig a német—magyar kétnyelvűség mára kialakult csoportdominanciája, illetőleg a német vagy a magyar nyelv felől történő jellemzés szerint a két pólus és jelentéstartományai ekként alakulnak:

3. N É M E T A J K Ú → brennbergi német, cseh, horvát; paraszt; sváb

↑

M A G Y A R → alföldi, bevándorló, brennbergi magyar, újak

Ebben a megítélési relációban a „brennbergi magyar” átkerül abba a fogalomcsaládba, amelyre vagy kizárólagosan, vagy a németnél nagyobb mértékben a magyar nyelv a jellemző.

A „német ajkú” fogalmához itt hozzátartozik a „sváb”, amely megnevezést a brennbergiek a magyarországi németeket önmaguktól megkülönböztető jelölésre szokták használni. Egyébként brennbergi belső vonatkozásban a „német ajkú”-ból is hiányzik az etnikai mozzanat, hiszen a fogalom a ma már csekély számú, etnikailag valóban németnek tekinthető helyi csoport mellett a németesedett nem magyar etnikai eredetű brennbergieket is átfogja.

Ha mármint a három relációs párt és háttérfogalmaikat újból áttekintjük, ismét csak azt kell megállapítanunk, hogy amíg a *Brennbergen kívüli vagy belüli egynyelvű magyarokra*, továbbá a *Brennbergen és a Magyarországon kívüli németekre* kielemezhető *etnikai minősítő mozzanatok*, addig a brennbergiség egyértelműen *sorközösségi kultúregységet* fedez, amely népiségi szemszögből legpontosabban mint különböző etnikai csoportok vegyülésének történeti terméke, azaz mint *interetnikum* adható meg.

Hogy ez az interetnikum mennyire nem fogható közösségen kívüli kategóriákba, mutatja az is, hogy legtöbbször a nemzetiségükre vonatkozó direkt kérdésekkel mit sem tudtak kezdeni, s csupán ketten nevezték magukat németnek, ami a fenti relációs jelentéstartományok ismeretében felettébb óvatosan kezelendő.

A külső megítélés formális fogódzónak elégtelenségére utal az a tény is, hogy a helység óvodájában azért nincsenek nemzetiségi nyelvű foglalkozások, mert a gyermekek többségét családi nevük szerint magyarnak minősítették. Ám nyelvi kompetenciájukat tekintve — éppen a továbbműködő nagycsaládi háttér nyelvtörökítő tevékenysége folytán — óvodába lépésükkor 85 százalékuk legalább ilyen joggal lenne német ajkúnak is tekinthető. Ez utóbbi természetesen a helyi lakosság interetnikum-jellegéből következően nagyjából olyan tévedés volna, mint az előbbi gyakorlat. Helyette a nagycsalád interetnikum-alapegység voltából és a nagycsaládi kétnyelvűség tényéből, s nem kívülről minősítő kategóriákból kellene kiindulnunk, mint a „nemzetiségi”, különben továbbra is fennmarad a külső és belső dinamikai tényezők ütközésének a magyar egynyelvűsödés irányába ható alaptendenciája, amely a XX. század eleje óta a külső dinamikai tényezők fokozatosan erősödő primátusát kíséri.

A külső dinamikai tényezők erősítése jegyében tért át 1907-től magyar oktatási nyelvre a helyi iskola. Ennek néhány esztendő múltán nyilvánvalóvá lett kudarca után ugyan egy osz-

tályról osztályra haladva mindinkább magyarra átváltó, de az első osztályokban ténylegesen vegyes oktatási nyelvű iskolatípus honosodott meg itt, míg nem a bécsi döntések nemzetiségpolitikai áráként meg nem történt az iskolásoknak — a felnőtteket is megosztó — német, magyar és vegyes oktatási nyelvű osztályokba való széttagolása. A világháború után az iskola az óvodához hasonlóan magyar nyelvű lett, majd nemzetiségi nyelvtanítónak vált.

A külső dinamikai tényezők folyamatos előtérbe kerülésének kedvezett a bánya 1952. évi, máig vitatott leállítás is, mivel helyette a településen ugyanilyen komplex szerepű munkahely nem létesült, s ezért a brennbergi bányászok túlnyomó többsége vagy belső-magyarországi bányákba került, vagy soproni üzemek naponta ingázó munkása lett. Az első világháborút követő referendum idején Magyarországhoz szavazó brennbergi bányászok körében a bányabezárás óriási csalódást keltett, de az országot még 1956-ban is, amikor a Brennberg körül is nyitott határokat okkal-oktalanul távozó tömegek léptek át, csupán kevesen hagyták el.

Ennek okát egyrészt a helyiek tudatos és hagyományos *állampolgári magyarságában* kell keresnünk. „Nem vagyunk németek!” — tiltakoztak többen az interjúk során. „Magyarnak születtem” — mondta egyik beszélgetőpartnerem. „Magyar? ...” — tűnődött egy harmadik. „Itt élünk... Vegyes.” E tudatos magyar állampolgáriság és a brennbergiek németnyelvűsége, illetőleg a helyi német—magyar kétnyelvűség egymást kiegészítő szerves termék. Nem volt elmentmondás az évenkénti nagy bányászünnepség fő rítustárgyának, a bányászkoszorúnak a német nyelvű rituáléval történő körbehordozása, és a koszorú emberemlékezet óta piros-fehér-zöld díszszalagjának szimbolikus jelentése között.

A helyi *kultúrfolyamatok* alakulását az etnikaiakéhoz hasonlóan a helységtörténet első két évszázadában a belső dinamikai tényezők elsődlegessége jellemezte. Ez a lakosság etnikai vegyességével rimelő *kezdeti párhuzamos többkultúrúság* formájában nyilvánulhatott meg, amelyet azonban — a XIX. század végétől föllelhető források alapján — inkább csak rekonstruálni lehet. Tény, hogy az etnikai-felekezeti tolerancia kulturális toleranciával is párosult. Ennek következménye hasonló, bár a kiinduló helyzet bonyolultabb voltánál fogva nyilvánvalóan összetettebb, mint amit *Jan Botik* az alföldi szlovákságra vonatkozóan megfogalmazott: „... a kultúra átörökítésének folyamatában az alföldi szlovákság az új környezetben elsősorban önmagából merített, abból a kulturális örökségből, amelyet az eredeti hazából magával hozott. Ugyanakkor szükséges kihangsúlyozni azt a tényt is, hogy az alföldi szlovákság differenciált és megismételhetetlen kulturális hagyományrendszere — akár az alföldi szlovák falvakat egymáshoz, akár ezeket a Szlovákia területén levő kirajzási pontokhoz viszonyítjuk — hű tanúsága annak, hogy a szlovák telepések etnokulturális fejlődése a letelepedésük pillanatától kezdve függetlenül kezdett haladni az őshaza szlovákságának etnokulturális fejlődésétől”⁴.

Ennek a magyar környezet felé vezető okaira a magyarországi németek nemzetiségi kultúrájáról szólva *Rudolf Weinhold* mutat rá, amikor kifejti, hogy egy rendkívül fontos „... kérdéskört sokáig periferikusan kezeltünk: ez az etnikumok közötti kapcsolat, azok az interferenciahatások, amelyek a magyarországi németek életét, kultúráját befolyásolták, színezték és életüknek sajátos új vonást kölcsönöztek, az őhazából hozott hagyományokat lassan, de állandóan átformálták”⁵.

Az önmagukból merítés a brennbergiek esetében természetes magától értetődőséggel *egy-másból merítést* jelentett a sorsközösségen belül, ami a több nyelvű, több kultúrájú földrajzi környezettel fennálló élénk és sokrétű kapcsolatrendszer vonatkozásában ugyanígy igaz.

A belső dinamikai tényezők primátusának szakaszában a belső kultúrdinamika az etnikai mozgásokat híven követte. Így hozták a határon túlról beköltözők a karácsonyfa-állítás szokását, avagy a nagyszámú cseh betelepülő a cseh fúvószenét, amely a legidősebb brennbergi generációknak máig legkedvesebbje. A fiatalabbak kedvtelése már inkább a sramli, a „steyrer Musik”, ami a zenei ízlésnek a szomszédos osztrák területek felé mutató, s egyben belső többségi alapú homogenizációs folyamataira is utal. Hasonló mondható el az osztrákos operett-kultuszról, illetőleg a bécsi tv ismeretterjesztést és szórakoztatást, operettet, népzenei, táncdalt és operát közös műsorok keretbe helyező, pluralista ízlésszolgálatot kitűző shaw-műsorainak

a határon túlihoz fogható közkeveltségéről is. A német nyelvű ponyvaolvasás helyi szokása ugyancsak a szomszédos német nyelvterület hatásaként fogható föl, amelyről viszont a helyi könyvtár még csak taktikai megfontolásokból sem vesz tudomást, vállalva ezzel az olvasási igényeknek a könyvtári rendszeren kívülre való csatornázódását.

Az egykori német irányú alaptendenciát fokozatosan felváltó német—magyar kétnyelvűsítés a zenei ízlésben is jelentkezik. Valamennyi brennbergi korosztály szívesen hallgat magyar nótát, a fiatalabbak éneklik is. Bár magyar népdalokat nem hallani tőlük, a rádióból gyakorta szól a helységben magyar népzene, népdal. Több interjúalanyom említette, hogy bár a szilveszteri műsort jobbra az osztrák tv-ben szokta nézni, éjfélkor a Himnusz kedvéért Budapestre kapcsol. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbit el kell választanunk a kulturális alkat kérdésétől, s az állampolgári hovatartozás-tudat mélyebb megnyilvánulásaként kell értékeljük.

A *kulturális kétnyelvűség* a XX. század első felére beállott helyi német—magyar dinamikus egyensúlynak megfelelően származásképlettől és -tudattól függetlenül jellemző valamennyi brennbergi évjáratra.

A karácsony megünneplése brennberginek számító helyi magyarok körében a német ajkú brennbergiekéhez hasonlóan nagycsaládi rítus. Ugyanígy a nagyközösségi kollektivitástudat vallási és ideológiai hovatartozástól független manifesztálódása a bányászkezek emelte helyi templomban az éjféli misén való részvétel is.

Húsvétkor a brennbergi magyar gyerekek már régóta „igazi” nyuszifészekben kapják az ajándékot, míg viszonzásképp az utóbbi időben a helyi német ajkúak átvették a magyaroktól a locsolkodás szokását. Konyhai berkekben szintén komoly mértékű csere folyt s folyik. A nyugati rokonoktól ételrecepteket, terítési szokásokat átvevő helyi német ajkú asszonyok egyben ezek közvetítői is a velük egyazon nagycsaládi kötelékbe, vagy barátnői körükbe tartozó magyar asszonytársaik felé, akiktől viszont maguk is sokat kaptak az idők folyamán. Ennek visszaigazolására lelünk a két világháború közt ideiglenesen Németországban munkát vállaló családok asszonyainak elbeszéléseiből, akik büszkén emlegetik, hogy a „magyarok” (= brennbergi német ajkúak) barakk-konyhái környékén főzéskor szívesen elidőztek „zamatlesen” a férjek német munkatársaik feleségei, s hogy családotul is szívesen jöttek vendégségbe a „fűszeresebben” főző „magyarokhoz”.

Régi brennbergi német ajkúak és magyarok között feltűnő a mentalitásbeli hasonlóság, míg mindkettejüket egyhamar el lehet különíteni az egynyelvű „újaktól”, azaz a nemrégén, s általában csak soproni lakásra várva átmenetileg ideköltözött magyaroktól, avagy az Ausztriából, az NSZK-ból, illetőleg az NDK-ból érkezett (kulturálisan is egynyelvű) németektől. A brennbergiségnek e sajátos kulturális foglalatata tehát ismét nem rendezhető etnikai makrojegek mentén, s újólag csak a *sorsközösségi egység történeti szervezősége* értelmezhető. Ezért az etnikai folyamatok mai eredményét összefoglaló „interetnikum”-terminus mellett jogosnak látszik az ezt kulturális oldalról híven kiegészítő „interkultúra” fogalomnak a bevezetése, amelyet a kétkultúráságtól azonnal élesen el kell határolnunk. Itt nem két kultúra egyidejű, és az egykultúrájúakéval azonos dimenziójú birtoklásáról van szó. Az interkultúra úgy tartalmazza a két kultúra váltakozó arányú elemeit, hogy ezek egyúttal szervesen egymásra hatva harmadikat adnak. Ez természetesen tartalmaz hasonló, sőt azonos elemeket is az egyik vagy a másik egynyelvű kultúrkörrel, de sorsközösségi ötvözetük minőségére az egyik vagy a másik szervesen, kívülről történő fölerősítése *kultúrások* formájában hat, amire Brennberg történetének utóbbi ötven esztendejében sajnos nem egy példa akad.

A nyelvi folyamatok s a mai helyi nyelvállapot megítélésében ugyancsak el kell utasítanunk az etnopolitikai egocentrizmus mindkétfelől készségesen kínálkozó szempontjait. Mi is, mások is a nemzetiségek kétnyelvűsödése, s anyanyelvüknek ebből *szükségszerűen* következő államnyelvi irányú eltolódása láttán hajlamosak vagyunk *nyelvromlásról* beszélni, ami, ismét *kívülről* szemlélve, valóban az. *Belülről* tekintve azonban a *természetes kétnyelvűség* a nemzetiségi lét interetnikus-interkulturális sajátosságainak szerves kiegészítője nyelvi vonatkozásban. A természetes kétnyelvűség e szempontból olyan *dinamikus nyelvi állapotnak* tekintendő,

amely a makroközösségi, azaz állami hovatartozásnak az államnyelvet egyetlen nyelvként beszélő polgárokéval közös valóságát két nyelv eszközzel fejezi ki úgy, hogy ezen egyetlen valóság különböző szféráinak megjelenítésében a két nyelv változó tematikai kompetenciafokot mutat. A valóságszférák szerint változó nyelvi aszimmetria *nem betegsége* a kétnyelvűek anyanyelvének, amely miatt annak belátható időn belül ki kellene halnia, ahogy ezt éppen érvényesülő tendenciák futurologiai általánosítása alapján sok kutató látja⁶. Nem gyermekbetegsége másodnyelvűeknek sem, amelyből az úgy gyógyulhatna ki s válhatna felnőtté, ha „okától” — az államnyelvi érvényesülés vélt akadályától —, az anyanyelvtől megszabadulna a kétnyelvű, ahogyan azt urbanizációs-emancipatorikus közelmúlt-jelenünkben sok hazai s határon túli nemzetiségi hitte és hiszi.^{7; 8}

A természetes kétnyelvűség a mai nemzetiségi lét természetes nyelvi kerete, dinamikus nyelvi állapot, amely államnyelvi irányúbb ott, ahol a naponta megélt — rendszerint az egy-nyelvű államnyelvi makroközösséggel érintkező — valóságszférák ezt így követelik, s anyanyelvi irányúbb ott, ahol a zártabb sorsközösségi egységen belüli mikroközösségek (család, baráti kör) és funkciók ezt feltételezik vagy megengedik.

Ennek a sajátos kétnyelvűségnek a felismerése mind a szélesebben értelmezett kutatásban, mind pedig a nemzetiségpolitika, azon belül is a nemzetiségi kultúr- és iskolapolitika terén egyre sürgetőbb.

IRODALOM

1. Mollay Károly: Ödenburg. 39. Athenaeum, Budapest, 1942.
2. Claus-Jürgen Hutterer: Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. 20. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Budapest, 1975.
3. Jakob Pfeil: Die Schulgeschichte der Gemeinde Csavoly. 139. In: 1780 Csavoly 1980. Waiblingen, 1980.
4. Jan Botik: Az alföldi szlovákság etnikulturális továbbélésének folyamatai és tényezői. 77. In: A II. békéscsabai Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai. 1980. Budapest—Békéscsaba, 1981.
5. Rudolf Weinhold: A magyarországi németek nemzetiségi kultúrájának etnográfiai vizsgálatában felmerülő problémák. 730. In: mint (4).
6. Susan Gál: Language shift. New York, 1979.
7. Derék Pál: Magyarok Ausztriában és Nyugat-Németországban. 131—159. Integratio XVI., Bécs, 1984.
8. Györi-Nagy Sándor: Nyelvallapot és nemzetiségtudat Brennbergbánya német ajkú lakossága körében. 55. ÁGK Kéziratár, Budapest, 1983.